

Veres Violetta[◇]

Lehet-e tökéletesen fordítani Clausewitzet? Nyelvtudományi megközelítés

DOI 10.17047/HADTUD.2026.36.KSZ1.24

Az egyik legnagyobb hatású katonai gondolkodó, Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz munkáit számos nyelvre lefordították. A nemzetközi és magyar szakirodalom egyre gyakrabban hívja fel a figyelmet azonban arra, hogy szövegeinek fordítása hírhedten nehéz vállalkozás. A fordítást nehezítő tényezők között rendszeresen megemlítik a nyelvtudományi tényezőket is, de a témában még nem született átfogó vizsgálat és elemzés. A Clausewitz-szövegek fordításának nyelvtudománnyal összefüggő nehézségei megfelelő szövegvizsgálattal nemcsak felszínre hozhatók, hanem kiválóan rendszerezhetők is. A kutatás eredményei pedig bővíthetik a napjainkban még töredékes hazai Clausewitz-alapkutatásokat. A tanulmány a Clausewitz-fordítás kihívásainak nyelvtudományi vonatkozásait összegzi.

KULCSSZAVAK: Clausewitz, katonai szaknyelv, szakfordítás, fordítói kihívások, Clausewitz-alapkutatások

Is it Possible to Translate Clausewitz Perfectly? A Linguistic Approach

The works of Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz, one of the most influential military thinkers, were originally written in German and have been translated into numerous languages. However, international and Hungarian literature increasingly highlights attention to the fact that translating his texts is notoriously difficult. Linguistic factors are frequently cited among the factors that make translation difficult, but no complex

[◇] Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Idegennyelvi és Szaknyelvi Lektorátus, német szaknyelvtanár – National University of Public Service, Faculty of Military Science and Officer Training, Foreign Language Training Centre, German language teacher; e-mail: Veres.Violetta@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0002-0638-5605>

study or analysis of the subject has yet been conducted. The linguistic difficulties involved in translating Clausewitz's texts can not only be brought to light through appropriate textual analysis but can also be systematically organized. The results of this research can expand the currently fragmentary basic research on Clausewitz in Hungary. This study summarizes the linguistic challenges of translating Clausewitz's works.

KEYWORDS: Clausewitz, military terminology, specialized translation, translation challenges, basic research on Clausewitz

Bevezető

Idegennyelvű hadtörténeti forrásszövegek fordítását általában fordítók vagy a célnyelvet magas szinten beszélő hadtörténészek, hadtudósok végzik. Az eredeti szöveg tartalmát, stilisztikai jellemzőit pontosan visszaadó, mégis olvasmányos fordítás készítése azonban mindhárom csoportot komoly kihívás elé állítja. A megfelelő fordítások születése kiemelkedően fontos lenne a szakmai közönség számára, mivel ezek alapvetően befolyásolhatják a tudományos kutatás irányait, minőségét és eredményeit. Amennyiben a tananyagba is bekerül, az oktatás színvonalára is kihathat. Hatványozottan igaz ez az adott tudomány klasszikusainak számító alapművekre, hiszen, ha a kutatók vagy hallgatók nyelvi korlátok miatt nem olvashatják a művet a keletkezésének nyelvén, a tudományos életben hátrányba kerülhetnek azon társaikkal szemben, akik anyanyelvükön vagy magasabb minőségű fordításban férnek hozzá a szöveghez. Nagy Miklós Mihály épp Clausewitz kapcsán jegyzi meg a következőket: „A Clausewitz-szövegek pontos értése és értelmezése nem pusztán a mai tudományos élet képviselőinek nyelvismereti kérdése, hanem hadelméleti probléma is.”¹ Az ilyen típusú szakszövegek fordításának eredménye tehát messze túlmutat a fordítástudomány határain, a produktum végső soron a kutatók tudományos munkájára fejt ki jelentős hatást. Ennek tudatában a fordítókra mindig nagy nyomás nehezedik.

A Clausewitz-fordítás kihívásai

Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz, kiemelkedő jelentőségű porosz katonai teoretikus műveit (elsősorban, de nem kizárólag a fő művének számító *Vom Kriege* c. írást) a világ számos nyelvére lefordították. Azt is tudjuk, hogy a *Vom Kriege* bizonyos nyelveken, így magyarul is több fordításban olvasható. A kínai nyelvterületen például legalább 33 különböző fordítás érhető el.² Utóbbi esetben azt is gondolhatnánk, hogy ennek kizárólag a kínai nyelv számos dialektusa lehet az oka. Más nyelvek esetében az juthatna eszünkbe, hogy a korábbi fordítások nyelvezete felett eljárt az idő, s korszerűbb, a jelen embere számára könnyebben érthető szövegvariánsra van szüksége. A kérdés azonban ennél jóval összetettebb. A világ Clausewitz-fordítói, legyenek nyelvészek, hadtörténészek, vagy hadtudósok, uralják bármily magas szinten

¹ Nagy 2025, 85.

² Tiejun 2011, 55.

is a német nyelvet,³ számos nehézségbe ütköznek a fordítói munka során, az elkészült fordításokkal pedig sem a fordítók, sem az olvasóközönség nem lehet teljesen elégedett. A témához kapcsolódó szakirodalom áttekintésekor láthatjuk, hogy a jelenségre már számos országban felhívták a figyelmet, köztük magyar szakértők is. Perjés Géza már 1966-ban rámutatott arra, hogy „Clausewitz fordítása rendkívül nehéz feladat.”⁴ Nagy Miklós Mihály pedig egy 2017-es tanulmányában nyomatékosította, hogy „a Vom Kriege – még keletkezése nyelvén is – nehezen értelmezhető, elméleti textusának interpretációját a német nyelvterületen kívül tovább nehezíti, hogy tartalmilag teljesen pontos, mind textológiai, mind szemantikai, mind pedig filológiai precíz fordítása lehetetlen vállalkozás.”⁵ E ponton felmerül a kérdés: mégis mi teszi ennyire nehéz a porosz katonai gondolkodó műveinek fordítását? Mégis miért jelent rendkívüli kihívást Clausewitzet megfelelően megszólaltatni más nyelveken? És miért olyan nehéz megtenni ezt anyanyelvünkön? A Clausewitz-fordítást nehezítő tényezőkről ugyan már jó néhány évtizede olvashatunk a hazai és nemzetközi szakirodalomban is, de érezhető, hogy ez a témakör még napjainkban sincs alaposabban feltárva. A fordítói kihívások között általában a következőket találjuk:

- az eredeti német szövegek is hírhedten nehezek,
- sajátos írói stílus,
- sajátos, nehezen követhető gondolatmenet,
- a gondolatok tartalmi mélysége,
- a korszak filozófiai hagyományaival átítatott szövegek,
- a mű(vek) kiforratlansága,
- többféleképpen értelmezhető mondatok,
- ekvivalenciahiány a kulcsfogalmak esetében.⁶

Perjés az ekvivalenciahiány kapcsán egy fontos, magyarnyelv-specifikus szaknyelvtörténeti tényezőre is rámutatott. Az 1966-ban közreadott fordításkritikájában hívta fel a figyelmet arra a hazai fordítókat érintő speciális tényre, hogy a magyar katonai szaknyelvből jelentős számú, a szövegek keletkezési idejében használt alapkifejezés hiányzik. Ennek oka, hogy a magyar katonai szaknyelv csak a 19. század második felében válik kiforrottá, tehát jóval Clausewitz halála után.⁷ A hazai szakértők mindezek mellett arra is felhívták a figyelmet, hogy a jó fordításhoz (egyben a szöveggel való későbbi munka sikerességéhez is) megfelelő Clausewitz-alaputatásokra is szükség lenne, melyek még napjainkban sem teljeseek.⁸

A fenti kérdések még pontosabb megválaszolásának nehézségét az adja, hogy a Clausewitz-fordítás kihívásai komplex rendszert alkotnak, melyben az egyes alkotóelemek más-más tudományhoz kapcsolódnak. Az egyik kulcsfontosságú

³ Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a modern fordítások egy része nem az eredeti német, hanem az angol fordított szöveg alapján készül, mely tényező tovább rontja a tartalomkövetés minőségét.

⁴ Perjés 1966, 104.

⁵ Nagy 2017, 100.

⁶ Néhány fordítói kihívást említő mű, a teljesség igénye nélkül: Bassford 2023; Davis 2015; Aron 1983; Ilari, Bozzo, Giacomello 2011; Honig 2007; Perjés 1966; Perjés 1988. *Which translation of Clausewitz's...*

⁷ Perjés 1966, 104.

⁸ Perjés 1966, 104; Nagy 2025, 85.

tudomány ezek közül kétségkívül a nyelvtudomány. Bár rendszerint utalnak a nyelvtudományi tényezőre, mélyebb, komplexebb, a nyelvtudomány több ága felől közelítő vizsgálatok és elemzések nem születtek a témában. Jelen tanulmányban a Clausewitz-fordítás kihívásainak nyelvtudományi vonatkozásait kíséreljük meg röviden összegezni.

A történeti forrás, mint fordítói kihívás

Mielőtt rátérnénk egy konkrét szerző műveinek fordításához kapcsolódó nehézségekre, át kell tekintenünk azokat az általános kihívásokat, amelyek valamennyi hadtörténeti kútfő fordítását érintik. A történeti források fordítása – a szöveg tartalmától függetlenül – mindig szakfordításnak tekinthető. A szakfordítás pedig mindig interdiszciplináris vállalkozás, különösen igaz ez a hadtörténeti és hadtudomány-történeti kútfők esetén. (Éppen ezért optimális esetben a fordítót vagy a fordításhoz és lektoráláshoz felállított munkacsoportot hibriditás jellemzi. Ez alatt azt értjük, hogy a magas szintű nyelvtudás mellett a szöveg témájához szükséges szakspecifikus tudás is jelen van.) Ezen szövegek fordítása továbbá a szakfordítás egy speciális variánsának minősül. Ennek okai a szaknyelvben, a szaklexikográfiában és a nyelvtörténetben keresendők. A történettudomány és a hadtudomány-történet saját szaknyelvvvel rendelkezik, melyek több ponton eltérnek azoktól az általános jellemzőktől, melyeket a nyelvtudomány a szaknyelvekről megfogalmaz.⁹ Sajátosságuk, hogy a modern és korabeli szaknyelv szókészletét is magukba foglalják. Az archaizálódás folyamata miatt pedig a szaknyelv elemeinek tekinthetjük a köznyelvi, de a mai nyelvből kihalt szavakat is.¹⁰ A katonai szaknyelv esetében – ahogy Perjés is utalt rá – a szakszavak egy csoportjának nincs magyar ekvivalense, a másik csoport jelentésére pedig nem könnyű rábukkanni. Ennek oka egyrészt az, hogy nincsenek modern, korszakspecifikus, kétnyelvű történeti szakszótárak. Másrészt az, hogy ha születtek is korabeli szótárak/glosszáriumok, egy részüket nem adták ki vagy más szótárakba integrálták, a kiadottak egy része pedig nehezen elérhető. Harmadrészt pedig, ha az adott lexikográfiai referenciamű a nyelvújítás időszakában született, a szócikkekben található kifejezések egy része végül nem ment át a nyelvújítás rostáján, nem vált a nyelv részévé, így használhatatlan. Sok esetben már keresztszótározással sem találhatjuk meg jelentésüket. További nehezítő tényező a grammatika is. A szaknyelveknek természetesen nincs külön grammatikája, a „grammatikai vázat” mindig a köznyelvtől kölcsönzik. Szakszövegek megértésének tehát alapesetben sosem lehetne grammatikai akadálya. Ez azonban a múlt szövegei esetében csak részben igaz. A fordítóknak a már kihalt grammatikai jelenségek nehézségeivel, tehát a történeti nyelvtannal is meg kell küzdeni. A történeti nyelvtant (idegennyelvek esetében) azonban a korszakspecifikus történeti szaknyelv oktatásának hiánya miatt hazánkban jelenleg iskolai körülmények között nem lehet

⁹ Veres 2023, 34; 212.

¹⁰ Veres 2023, 118.

elsajátítani. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a fordítók egy korábbi nyelvtörténeti kor és egy korábbi nyelvállapot szövegeivel dolgoznak, melyek a maitól eltérő gondolkodásmód, kulturális közeg és világszemlélet keretei között jöttek létre. Ezek lenyomata a szövegekben is jelen van, ám a jelenkori befogadó számára gyakran csak nagyon nehezen észrevehető. Az eltérő nyelvtörténeti kor a szavak jelentése szempontjából is fontos tényező. Gyakran a leghétköznapiabb szavak esetében is szemantikai elcsúszás történt, s még ha napjainkban nem is jelent teljesen mást egy szó, de értéke, érzelmi töltete, súlya stb. eltérhet a korabeliétől.

A Clausewitz-fordítás kihívásai a nyelvtudomány oldaláról vizsgálva

Magyar nyelven a Vom Kriege három teljes fordításban olvasható, ugyanakkor a porosz katonai gondolkodó további írásainak magyar nyelvű megjelentetésére is igény mutatkozik. A Pro Militum Artibus sorozat következő kötete Carl von Clausewitz magyar nyelven eddig nem közölt írásaiból kíván egy válogatást közreadni. A fordítói és lektori munka jelenleg is zajlik. A kétségkívül embert próbáló vállalkozás lehetőséget kínált azonban arra is, hogy a szöveg magyar nyelvre történő fordításakor felmerülő sajátos kihívásokat, a fordítást befolyásoló tényezőket a nyelvtudomány oldaláról is vizsgálhassuk és elemezhessük. A fordítói munkát kiegészítő szövegvizsgálatok alkalmával egyértelműen kirajzolódó, fordítói kontextust befolyásoló tényezőket sikerült rögzíteni, melyek jól klasszifikálhatók. A vizsgálatok alapján három nagy csoportba sorolhatjuk őket: 1) a nyelvtudományi tényezők, 2) az idioszinkratikus tényezők és 3) a történettudománnyal, hadtudománnyal, filozófiával stb. összefüggő tényezők csoportjába. Utóbbival arra utalunk, hogy a „tökéletes” fordításhoz és lektori munkához behatóan ismerni kell(ene) a kort és annak trendjeit, a korabeli német filozófia hagyományait, Clausewitz azokhoz való viszonyát, az eseménytörténetet, a hadtörténetet, a hadtudományi vonatkozásokat, más katonai teoretikusok munkáját, a megemlített helyszíneket stb. Jelen tanulmányban erre a csoportra nem térünk ki bővebben, hiszen ezen tényezőkről esik a legtöbb szó a hazai és nemzetközi szakirodalomban egyaránt. Az e csoporttal kapcsolatos komplexebb kutatások, a felmerülő problémák és azok megoldásai pedig elsősorban nem a nyelvtudomány tárgyát képezik. Fordítói oldalról azonban azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy bár képtelenség, hogy egy ember a felsorolt szakterületek mindegyikének alapos ismerője legyen, de megfelelő munkacsoport felállításával, Clausewitz életének alapos ismeretével, valamint további ismeretek célirányos bővítésével, ha kis mértékben is, de enyhíthetők ezek a hiányosságok. Ez pedig a fordítás minőségét is javíthatja. Az alábbiakban a nyelvtudományi és idioszinkratikus tényezők csoportját mutatom be bővebben.

A fordítást befolyásoló nyelvészeti tényezők halmaza a nyelvtudomány ágai szerint tovább csoportosítható, a vizsgálatot követő rendszerezés alkalmával az alábbi alcsoportokat azonosítottam.

Nyelvtörténeti tényező

Ha Clausewitz szövegeihez nyúlunk, az újfelnémet nyelvtörténeti kor egy korábbi korszakának szakszöveg-világába érkezünk. Bár ez már a standardizált irodalmi nyelv kialakulásának időszaka, tehát a mai német nyelvet ismerők könnyebben megértik, mint a korábbi nyelvtörténeti korok nyelvezetét, mégis számos fordítást befolyásoló elem kapcsolható hozzá. A korszak írásait többek között bonyolult, hosszú mondatszerkezetek, terminológiai instabilitás, ingadozó helyesírás és írásjelhasználat, eltérő stiláris normák jellemzik, a szavak egy része pedig azóta szemantikai változáson esett át. A korszakban a német katonai szaknyelv intézményesülése sem fejeződött még be teljesen, a kifejezések egy része épp ekkor, vagy csak ezután kanonizálódott, használatuk tehát olykor a korszakban is ingadozó.

Dialektológiai tényező

A dialektológia vagy nyelvjárástan a nyelvtudomány azon ága, mely a nyelvi jelenségeket elsősorban területi szempontból vizsgálja, feladatai közé tartozik a regionális nyelvváltozatok feltárása.¹¹ Clausewitzről persze utólag nehéz teljesen pontosan megállapítani, hogy melyik német nyelvjárást beszélhette, szülővárosa (Burg bei Magdeburg) ugyanis két nagy nyelvjárásterület, az *Ostniederdeutsch* (kelet-almémet) és *Ostmitteldeutsch* (keleti középnémet) határán fekszik. Egy szerző dialektusa még az irodalmi nyelven megfogalmazott szövegeire is hat, így, ha kis mértékben, de befolyásolja azt. A dialektológiai tényezők között ismét ki kell emelnünk egy magyar specifikumot. Magyarországon számos szakember dolgozik német nyelvű forrásokkal, közülük sokan jelentős forrásfordítói rutinnal is rendelkeznek. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ezen szakemberek jelentős része – hazánk történelméből kifolyólag – általában osztrák dialektus(okban), esetleg magyarországi német dialektus(okban) írt szövegekkel szerezte rutinját. Ezek pedig még az irodalmi nyelv esetében is jelentősen eltérnek Clausewitz nyelvétől!

Grammatikai tényező

Bár Clausewitz épp a standardizált irodalmi nyelv kialakulásának időszakában élt, ám a folyamat ekkor még nem zárult le. A korszak grammatikája már nagyban közelít a maihoz, de korántsem azonos vele. Clausewitz szövegeiben is megfigyelhető a korszakot jellemző Präteritum dominancia, a jövő idő jelen idővel való helyettesítése, a gyakoribb vonatkozónévmás-használat, a képlékeny szórend. Passzív mondatainak egy részét ma már gyakran aktívrá cserélnénk. Ezen mondatok sokszor elméleti általánosításokat jeleznek, a mai beszélő számára azonban ez az árnyalat olykor nehezen észrevehető. A mára bebetonozódott nyelvtani jelenségek egy része még szintén képlékeny. Erre kiváló példa az összehasonlító kötőszavak funkcionális változékonysága (pl. „so schnell als möglich”). A felsorolt jelenségek a mai német nyelvhez szokott szemnek már furcsán hatnak, egy részük félreértéshez is vezethet. A

¹¹ Dudics–Gazdag 2020, 9.

korszakban az igék vonzatai sem rögzültek még teljesen. A szövegekben Clausewitz gyakran használ olyan ige-vonzat párokat, melyek eltérnek a mai standard német normáitól. Ám azok a vonzatkapcsolatok sem ritkák, melyek a későbbi nyelvfejlődés során már kikoptak a nyelvből, s melyek esetében a vonzat révén az ige teljesen eltérő jelentést hordoz. A két csoport elkülönítése a fordító számára alapos utánajárást igényel. A szövegek feldolgozásához elengedhetetlen a *Konjunktiv* (kötőmód) alapos ismerete. Egyrészt azért, mert számos másoktól átvett példával dolgozik, melyeket a korszakban gyakrabban használt függőbeszédben fogalmaz meg. Másrészt azért, mert a feltételes mód kifejezésére a körülíró „*Würde-Formot*” szinte sohasem használja, helyette a mára kikopóban lévő *Konjunktiv Präteritum* igealakok jelennek meg (*ginge, hätte, käme* stb.). Utóbbiak egy részét azonban a mai anyanyelvi beszélők sem értik pontosan (*stünde, stürbe, schüfe* stb.).

Mindezek mellett apróbb, mára teljesen kihalt nyelvtani jelenségeket is megfigyelhetünk. Ilyen például a *Vom Kriege* címben is szembevető szóvégi „e”. Itt a szakirodalomban *historischer Dativ-e* vagy *archaischer Dativ-e* formában emlegetett jelenségről van szó, mely egy középfelnémet nyelvből származó, a 19. század közepére szinte teljesen kihalt grammatikai forma.¹² A *Dativ-e* egykori markáns jelenlétére ma már csak néhány állandósult szókapcsolat emlékeztet. Clausewitz szövegei természetesen további apróbb kihalt nyelvtani jelenségekkel tarkítottak, melyek teljeskörű felsorolását azonban jelen cikk terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé.

Szemantikai tényező

A fordítást a szavak jelentése, jelentésváltozása és kontextustól függő jelentésének ismerete is befolyásolja. A Clausewitz-szövegekben megjelenő mai szövegfeldolgozó számára kérdéses szavak és állandósult szókapcsolatok a szemantika szempontjából az alábbiak szerint csoportosítottam.

a) Köznyelvi és szaknyelvi archaizmusok csoportja

Ide tartoznak a mára elfeledett, a még érthető, de régiesen hangzó, vagy morfológiai változáson átesett szavak. Ilyen például az „*unter dieser Reservation*” vagy a „*militärische Hülfsmittel*” kifejezés, melyek napjainkban már csak történelmi szövegekben előforduló archaizmusok. Előbbit ma inkább „*unter diesen Bedingungen*” vagy az „*unter diesen Vorbehalten*”, utóbbit a „*militärische Hülfsmittel*” alakban használnánk.¹³ Ezen esetekben a kifejezések jelentése között nincs (számottevő) eltérés, pusztán a nyelv változásával a korábbi alakokat kiszorította a modernebb kifejezés.

b) Jelentésváltozáson, jelentésbővülésen átesett szavak

Előbbire kiváló példa a Clausewitz által gyakran használt *bald* szó, mely napjainkban hamarosan, nemsokára, mindjárt jelentéssel bír, a korszakban azonban

¹² Radden 2021, 42.

¹³ A korszakban, így Clausewitznél is az „*unter dieser Reservation*” kifejezés jelentése – kontextustól függően – lehet egyrészt „*ezen feltételek mellett*”, melyre ma az „*unter diesen Bedingungen*” állandósult szókapcsolatot használjuk. Másrészt „*ezen fenntartások figyelembevételével*”, mely modern szövegekben „*unter diesen Vorbehalten*” alakban fordul elő. A „*militärische Hülfsmittel/Hülfsmittel*” jelentése hadi eszközök, hadszerek.

azt is jelentette, hogy néha. A jelentésbővülésen átesett szavak alatt olyan szavakat értünk, melyeknek kettő vagy több egymással összefüggő jelentése van. Szemantikai poliszémiát egy szerző is előidézhet, például egy jelentős, széles körben elterjedt műve kapcsán, ahogy Clausewitz is tette ezt többek között a *Friktion* (súrlódás) esetében.

c) Idegennyelvű szavak

A szövegek számos idegennyelvű, elsősorban francia szóval terheltek, melyeket a fordító sokszor kizárólag csak az adott nyelv modern vagy történeti szótáriródalmában találhat meg. Eredmény nélküli keresés esetén francia nyelvi szakértő bevonása is szükséges. Ezen csoport szavaival azonban óvatosan és körültekintően kell eljárni, mert ha a korszak német nyelve morfológiai változtatás nélkül használta is az adott kifejezést, enyhe jelentésváltozáson áteshetett!

d) Általános és szaknyelvi környezetben eltérő jelentésű szavak

Katonai szövegben például a *befördern* szóhoz szinte azonnal az előléptet jelentést társítjuk, Clausewitz azonban gyakran a szállít, átszállít értelmében használja. Az *umhängen* ige (ráad, körülvesz, ráakaszt) fordítását alapvetően egyetlen fordító sem találná bonyolultnak, egészen addig, amíg nem a korabeli gyalogság fegyvereinek kontextusában találkozunk vele (vállon átvét, vállra akaszt, vállra vet).

e) „Hamis barátok”

A hamis barátok kifejezés „olyan különböző nyelvekhez tartozó szópárokat jelöl, amelyeknek formai hasonlóságuk ellenére (teljesen vagy részben) eltérő jelentésük van.”¹⁴ Ilyen szavakból a német-magyar nyelvpár esetén Clausewitz szövegeiben is találunk néhányat, különösen katonai szakkifejezéseknél. Ennek oka egyrészt az osztrák és német katonai szaknyelv közötti különbségekben, másrészt az osztrák katonai szaknyelv magyar szaknyelvre gyakorolt hatásában, harmadrészt a nyelvek fejlődése alkalmával történő jelentésváltozásokban keresendő. Kiváló példa erre a *Rapport* kifejezés, mely alatt magyarul napjainkban kihallgatást értünk. A korszak német nyelvében azonban a katonai jelentés egy formáját jelentette (mely nem teljesen azonos a *Meldung* kifejezéssel).

Etimológiai tényező

Clausewitz esetében számos más nyelvből átvett, úgynevezett adaptált kölcsönszót találunk. Ezek jellemzője, hogy a nyelv saját szabályai szerint alakultak át (hangalak, toldalék, ragozás stb.). A szövegekben a leggyakrabban olyan szavakat találunk, melyek latin/francia eredetűek, vagy francia közvetítéssel kerülnek át a német nyelvbe (pl. *correspondierende*, *tiraillieren*, *fatiguiert* stb.) Akad azonban más nyelvekből is néhány példa. A legérdekesebb minden bizonnyal az angol nyelvből érkező *Reiflemänner* volt, mellyel jelen tudásunk szerint a *rifleman* kifejezésre utal. Ez esetben láthatjuk, hogy a szóösszetétel első fele ortográfiai, a második fele pedig morfológiai adaptáción esett át.

¹⁴ Kiss 2004, 18.

Lexikográfiai tényező

A fordítást kétségkívül hátráltatja, hogy a témához illeszkedő, modern szerkesztésű történeti szakszótárirodalom teljesen hiányzik. A 19. században fellendülő szótárírás általános és szakszótárainak problémakörére már kitértünk. Clausewitz és a korabeli magyar-német-magyar szakszótárak kapcsán azonban meg kell említenünk még egy speciális faktort. Az említett szótárak írói elsősorban az osztrák nyelvterület általános és szakszókincsére támaszkodtak. Ezek a szótárak tehát porosz szövegek esetében nem mindig nyújtanak valós segítséget. Látunk persze példát arra is, hogy egy eltérő szakszó esetében, egy szótár mind az osztrák, mind a német területeken elterjedt változatot listázza, de kétségkívül ez a ritkább.

Fordítástudománnyal összefüggő és stilisztikai tényezők

Mint fent említettük, a múlt szövegeink fordítása a szaknyelvfordítás egy speciális variánsa, s mint minden szakfordítás, interdiszciplináris vállalkozás. Clausewitz magyarul kiadatlan írásainak fordításakor a fordító a szövegek tartalma okán többek között a történelemtudomány, a hadtudomány, a nyelvtudomány és a neveléstudomány határán kénytelen egyensúlyozni. Miközben a korszak szövegjellemzői, valamint Clausewitz saját és egyben sajátos írói stílusa miatt a szakfordítás és a műfordítás mezsgyéjén mozog. E nehezített pályát olyan, a stilisztika területéről felmerülő kérdések nehezítik tovább, mint hogy: Archaizáló vagy modernizáló fordítói stratégiát válasszak? A szaknyelvi pontosságot vagy a stilisztikai hűséget részesítem előnyben? Adjam vissza egy kifejezés minél pontosabb jelentését, akkor is, ha ehhez modern szót kell használnom, vagy ragaszkodjak a korhű fogalmakhoz? Ha napjainkban egy fogalmat például a logisztika szóval tudnék a lehető legpontosabban visszaadni, beleírhatom-e ezt egy 1800-as évek elején készült szöveg fordításába, holott a szó csak az 1830-as években, Jomini nyomán jelenik meg katonai szövegben, s csak jóval később válik elterjedt fogalomká?¹⁵ Ezekre és ezekhez hasonló kérdésekre azonban egyetlen szakirodalomban sem találunk egzakt választ.

A harmadik csoport az idioszinkratikus tényezők nevet kapta. Ennek oka, hogy ezen csoportba a kifejezetten Clausewitzhez kapcsolható egyedi, emberi, a másik két halmazba nem sorolható fordítást befolyásoló tényezők tartoznak. Tehát olyanok is, melyek megláttatják velünk, hogy ez a briliáns elme sem mentes az emberi esendőségtől. Az ilyen egyedi faktorok kisebb-nagyobb mértékben közvetlenül hatnak a keletkező szövegekre, közvetetten pedig azok fordítására. Ide olyan tényezőket sorolhatunk, mint egyes szövegek kidolgozatlansága, egyes művek vázlatos jellege, pontosítás nélkül maradt kétértelmű mondatok, nem egyértelmű utalások.¹⁶ Ebbe a

¹⁵ Falk 1986, 18–19.

¹⁶ Itt fontos megjegyezni, hogy ezek – az esetek túlnyomó többségében – nem hanyagságra vagy szakmai mulasztásra vezethetők vissza. Clausewitz írásainak egy részét nem hivatalos publikálásra készítette, más részük pedig nem végleges, kiadásra szánt formában maradt fenn. A fő művének számító Vom Kriege például halálakor csak kéziratban létezett, és átfogó átdolgozására már nem volt lehetősége. Oktatási célú anyagai sem tekinthetők kész műveknek, általában jegyzet formában maradtak fenn.

csoportba tartoznak továbbá az olyan, szorosan egy személyhez köthető tényezők is, mint az egyéni szókincs és mentális lexikon, melyeket nyelvtörténeti vonatkozásban jóval ritkábban vesznek számításba. Egyéni szókincsen – egyszerűsítve – az egy személy által ismert szavak összességét értjük. Az elsősorban a pszicholingvisztikai kutatások tárgyát képező ún. mentális lexikonnak/szótárnak még nincs általánosa elfogadott definíciója. Általában egy, az agyban lévő tárolórendszer értünk alatta, melyben szavak mentális reprezentációja, tárolása és előhívása történik.¹⁷ Ezek közvetlenül befolyásolják, hogy az adott személy milyen szavakat használ műveiben, ahogy azt is, hogy ő pontosan mit ért alattuk, épp ezért közvetetten a fordításra is kihatnak.

Összegzés

A hazai és nemzetközi szakirodalom egyre gyakrabban hívja fel a figyelmet a Clausewitz-fordítások nehézségeire. Kevés olyan tanulmány születik azonban, amely ezek okait egy tudomány felől közelítve vizsgálná. A porosz katonai teoretikus magyarul kiadatlan műveinek fordítása arra is lehetőséget adott, hogy a fordítással párhuzamosan a szövegeken egyúttal szövegnyelvészeti vizsgálatokat is végezzünk, melyek segítségével feltárhattuk a fordítói kontextust befolyásoló tényezőket. Ezek három, egymástól jól elkülöníthető csoportra bonthatók: megkülönböztethetjük a nyelvtudományi tényezőket, az idioszinkratikus tényezőket és a történettudománnyal, hadtudománnyal, filozófiával stb. összefüggő tényezők csoportját. Ezek közül a nyelvészeti megközelítéshez az első két csoport kapcsolódik szorosan. Az idioszinkratikus tényezők közé kizárólag Clausewitzhez kapcsolható egyedi és emberi faktorok tartoznak. A jóval nagyobb nyelvtudományi tényezők csoportjának esetében rendszerezésre is szükség volt, alcsoportjait a nyelvtudomány ágai alapján alakítottuk ki. A nyelvtudomány oldaláról végzett vizsgálatok tovább erősítik azt a felvetést, hogy tökéletes Clausewitz-fordítások nem készíthetők. Ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy egyrészt széleskörű szakmai összefogással, interdiszciplináris munkacsoportok felállításával törekedhetünk az „elég jó” fordítások készítésére, s hogy a jövőbeni fordítások minőségi javulásához nagyban hozzájárulhatunk a több szakértő által hangsúlyozott Clausewitz-alapkutatások bővítésével. Jelen tanulmány arra is rámutat, hogy az alapkutatásokban lényegesen nagyobb teret kell kapniuk a nyelvtudománnyal összefüggő kutatásoknak, mint eddig gondoltuk. Ezen belül pedig hangsúlyt kell fektetni a lexikográfiával összefüggő kutatásokra és az azokból létrehozható produktumokra. Szükség van korszakspecifikus, modern eljárásokkal készült kétnyelvű, történeti katonai szakszótárakra és/vagy adatbázisokra, melyek összeállítását lehetőség szerint terminológiai munkának is kisélnie kell. Mindemellett az irodalomtudományból merítve az is megfontolandó, hogy az írói szótárakhoz hasonló (kétnyelvű) Clausewitz-szótár is készüljön. Ezek hozzájárulhatnak a jövőbeni fordítások sikerességéhez. Jelen kutatás továbbá megerősíti azt a többek által

¹⁷ Bajtai 2014, 51.

hangsúlyozott felvetést is, hogy mivel tökéletes fordítások nem készülhetnek, egy valódi Clausewitz-kutató esetében elengedhetetlen, hogy magas szinten beszéljen németül és eredetiben olvashassa a kiváló katonai teoretikus műveit. Ezt a gondolatot annyival ki kell egészítenünk, hogy mint láthattuk, a szövegek tényleges megértéséhez, a bennük lévő árnyalatok megragadásához nem elegendő kizárólag a mai standard német nyelv magas szintű ismerete.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aron, Raymond 1983. *Clausewitz Philosopher of War*. New York: Simon & Schuster.
- Bajtai Éva 2014. Mentális lexikon és a nyelvek. *Hungarológiai Közlemények*, 45 (2): 31–58.
- Bassford, Christopher 2023. *Clausewitz's Categories of War and the Supersession of „Absolute War”*. <https://www.clausewitzstudies.org/mobile/Bassford-Supersession5.pdf> (Letöltés ideje: 2025. 12. 11.)
- Davis, James W. 2015. Introduction to Clausewitz on Small War. In Daasen, Christopher, Davis, James W. (szerk.): *Clausewitz on Small War*. 1–18. Oxford: Oxford University Press.
- Dudics Katalin, Gazdag Vilmos 2020. *Dialektológiai alapismeretek*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- Falk, Stanley L. 1986. Introduction. In Falk Stanley L. (szerk.): *George C. Thorpe's Pur Logistic*. 11–28. Washington: National Defense University Press.
- Honig, Jan Willem 2007. Clausewitz's On War: Problems of Text and Translation. In Strachan, Hew, Herberg-Rothe, Andreas (szerk.): *Clausewitz in the Twenty-First Century*. 57–73. Oxford: Oxford Academic.
- Ilari, Virgilio–Bozzo, Luciano–Giacomello, Giampiero 2011. Clausewitz and Italy. In Pommerin, Reiner (szerk.): *Clausewitz Goes Global: Carl von Clausewitz in the 21st Century*. 174–203. Berlin: Carola Hartmann Miles Verlag.
- Kiss Mónika 2004. A „faux amis” jelenségének terminológiai problémája. *Fordítástudomány* 6 (2): 18–30.
- Nagy Miklós Mihály 2017. Interpretáció Clausewitz fő művének nyolcadik könyvéhez, *Hadtudományi Szemle*, 10 (1): 98–112.
- Nagy Miklós Mihály 2025. A Clausewitz-kutatás módszertanáról. *Hadtudomány* 35 (1): 79–92. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2025.35.1.79>
- Perjés Géza 1966. Clausewitz magyar fordítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1): 104–132.
- Perjés Géza 1988. *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Radden, Günter 2021. Der verkannte e-Dativ im heutigen Deutsch: im Kreise meiner Lieben und am Rande des Abgrunds. In Binanzer, Anja, Gamper, Jana, Wecker, Verena (szerk.): *Prototypen – Schemata – Konstruktionen: Untersuchungen zur deutschen Morphologie und Syntax*. 53–76. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Tiejun, Yu 2011. The Western Master and Bible of War: Clausewitz and His On War in China. In Pommerin, Reiner (szerk.): *Clausewitz Goes Global: Carl von Clausewitz in the 21st Century*. 43–60. Berlin: Carola Hartmann Miles Verlag.
- Veres Violetta 2023. *A 19. századi magyar történelem szakkifejezéseinek német-magyar és magyar-német szakszótára*. Doktori disszertáció. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola.
- Which translation of Clausewitz's On War do you have? <https://clausewitzstudies.org/mobile/whichtrans.htm> (Letöltés ideje: 2025. 12. 11.)